

Illyés Gyula daljáték-töredékeiről

Emlékek és adatok

A historikusnak, ha valamely történeti eseménynek nem csupán kutatója vagy szemtanúja, de közvetlen résztvevője is volt: le kell győznie önnön belső ellenállását, mely visszatartaná az általa megismert tények közreadásától. Hiszen ilyenkor, akár írott dokumentumokat publikál, akár a memóriájában őrzött dokumentumokra hivatkozik: elkerülhetetlen, hogy saját személyét, egykori feladatvállalását említetlen hagyja. Ezt, mint a „magam mentségét”, előre kell bocsátanom, hogy igazoljam jelenlétemet ott, ahol szándékon szerint a magyar kultúra két óriásáról szólok: Kodály Zoltánról és Illyés Gyuláról.

Mint gyakornok, majd szerkesztő dolgoztam 1950-től a Magyar Rádió zenei főosztályán; fő feladatomban a szöveges zenei-zenetörténeti műsorok gondozása volt. Nem voltunk sokan, a munkakörök sem voltak még oly szigorúan körülhatárolva, mint később. Így módomban nyílt eredeti megbízatásommal csak lazán összefüggő, nagyszabású műsorálmok realizálására is. Ilyen volt például Bartók *összes zongoraművének* hangfelvétele és sorozatos megszólaltatása a „Bartók-per” idején, az 1950-es években, amikor a hivatalos esztétika két részre akarta szakítani a nagy zeneszerző életművét: „optimista-népbarát” és „pesszimista-népellenes” kompozíciókra. Bartók zongoraműveinek komplett hanglemmez-kiadása akkoriban még sehol sem létezett; mindenekelőtt tehát gondoskodni kellett hangzó anyagról. Ennek elkészítésére harminckét magyar művész vállalkozott Fischer Annietól Kurtág Györgyig. A műsorsorozatnak oly nagy jelentőséget tulajdonított Kodály Zoltán (aki abban az időben a Bródy Sándor utcai stúdió-*nak a táját is elkerülte*), hogy kérésre elvállalta a ciklus megnyitó hangversenyének bevezetését, Bartók *oszthatatlanságának* hangoztatásával. Egy másik, nagy hiányt betöltő sorozatom a magyar opera történetét világította meg hét műsorban, vadonatúj felvételekkel (mert a Hunyadi László és a Bánk bán néhány részletén és a kevés számú új operán kívül egyetlen idevágó hangot sem őrzött a Magyar Rádió hanglemmez- és hangfelvételtára). Akkortájt a Jókai nyomán írt Kadosa-opera, a *Husztli kaland* volt a műfaj legújabb hazai terméke, ettől (és az

BÓNIS FERENC (1932) zenetörténész. Utóbbi kötete: *Bartók Béla–Paul Sacher levelezése / Briefwechsel 1936–1940* (2013).

Erkel előtti legkorábbi magyar történelmi operától) kapta címét a sorozat: *Béla futásától a Huszti kalandig*.

Ennek az utóbb említett sorozatnak előkészítéskor figyeltem fel Kodály harmadik daljátékára, *Cinka Panna balladájára*. Az 1948-ban bemutatott darabnak addig egyetlen hangját sem ismertem. Később tudatosítottam azt is, hogy ez a színpadi alkotás a zeneszerző életművének jószerivel egyetlen *bukott* darabja. Hogy zenei anyagában gyöngyszemek találhatók, arra a Koródy András által vezényelt részletek hangfelvétele döbrentett rá: a *Szóllóhegyen keresztül*, a *Labanc gúnydal a kurucra* meg egy zenekari fantázia, melyben improvizációszerűen, szinte a hallgató előtt születik meg a *Rákóczi induló*.

Elhatároztam, hogy valamikor megkísérem a darab új életre keltését. Egy Múzeum körüti felfedező utamon kezembe került a mű lila borítójú szövegkönyve a Dolgozók Kultúrszövetsége – Corvina közös kiadásában. Nyomban megvettem, jutányosnak mondható áron: az író és a zeneszerző eredeti aláírásával gazdagított kötetet 10 forintra tartotta az állami antikvárius.

Megismertem a mű születésének és bukásának történetét is. *Balázs Béla* (1884–1949), Kodály egykori kollégista társa és több dalának versírója, a filmesztétika úttörője, Bartók két színpadi művének librettistája, negyedszázados emigráció után, 1945 nyarán tért haza Magyarországra. Még májusban, Moszkvából, elküldte Kodálynak a *Cinka Panna balladája* kéziratát. A zeneszerző, akit a főváros súlyos ellátási nehézségei arra készítettek, hogy feleségével együtt fogadjon el két hosszabb vidéki meghívást, 1945 szeptemberében magával vitte Balázs művét Pécsre és Dombóvárra:

1945/46-ban, de 1946/47-es nyugat-európai és amerikai útja idején sem tudhatta még Kodály, hogy lassan formálódó művét a kormányzat a szabadságharc centenáriumának tiszteletére, 1948. március 15-én akarja majd bemutatni, mint a centenáris ünnepségsorozat reprezentatív művészeti eseményét. Ha előre tudja, talán hozzá sem lát. Mert 48-as ünnepi megemlékezésnek Balázs darabja teljesen alkalmatlan volt – és ezt a költészet és irodalom terén fölöttébb járatos és igényes Kodály egyetlen, futólagos átolvasás után is tisztán láthatta. Mégcsak nem is Kossuth és Petőfi idejében játszódtott, hanem a kuruc korban, de Rákóczi nélkül. Szellemissége így is megjeleníthette volna az örök magyar szabadságvágyat. De nem ezt tette. Cinka Pannának, a híres cigány hegedűsnek és az áruló Ocskay brigadérosnak Balázs által írt története Trisztán és Izolda szerelmi halálára emlékeztet – ami nagyon messze esett a magyar szabadságharc eszméjétől. A premier bukásához egy protokolláris melléfogás is hozzájárult. Hogy a március 15-ei parlamenti fogadás ne kezdődjék túlságosan későn, a mű IV. felvonását szőröstől-bőröstől elhagyták. Az előadás befejezése így nem esett egybe a darab végével, a történet az utolsó függöny után is *függőben* maradt. A bemutató kegyelemdöféssel felérő hivatalos kritikája a *Szabad Nép* hasábján jelent meg: „A díszelőadásból szinte ünneprontás lett, támadás a történelmi igazság, a művészi színvonal, a magyar nép jogos nemzeti érzékenysége ellen.”¹ Egyetlen további előadás után a darab lekerült az Operaház műsorrendjéről.

Maga Kodály, úgy tetszik, már korábban elhatárolódott valamelyest a darab színpadra kerülő formájától. Még a bemutató előtt így nyilatkozott a műről: „A hazainduló »vándor« első kézzörítása volt ez a régi jóbarát felé”. És: „A darabnak külön zenei felépítése nincs, ez a dráma dolga. A zene csak alkalmazkodni igyekezett hozzá. Kellő pillanatban, kellő hangot megütni: ebben merül ki szerepe.” Magyarul szólva, ez azt jelenti, hogy Kodálynak önálló drámai fejlesztés helyett csak illusztratív zene írására volt módja. Hogy nem ezt akarta, arra nyilatkozatának egy finom mondata utal: „Ez a »zenei illusztrálás« sokkal több munkát jelentett számomra, mintha önálló operát írtam volna.”² Tóth Aladár, a zseniális zeneesztéta, aki 1946 és 1956 között az Operaházat igazgatta, szerette volna rábírní Balázst bizonyos dramaturgiai változtatásokra: a szöveg ritkítására, a zenei funkció erősítésére. Mindhiába; az író ragaszkodott eredeti koncepciójához. Balázs bukása pedig magával rántotta a teljes darabot.

Az *Így láttuk Kodályt*³ című emlékezésgyűjtemény tanúsága szerint a bukást követő hét év során hárman is voltak, akik a mű zenéjét, új drámai keretben, új életre akarták volna kelteni: Versényi Ida operarendező (1917–1992)⁴, Fischer Sándor, a Magyar Rádió zenei dramaturgja (1900–1995)⁵, és e sorok írója, akkoriban az utóbb említett intézmény műsorszerkesztője⁶. Egymás szándékáról nem tudtunk; elképzelésünk annyiban volt közös, hogy egyikünknek sem sikerült megvalósítani. De talán maga a szándék is megérdemli, hogy feljegyeztessék.

Versényi Ida, aki 1950-ben a *Székely fonót*, 1951-ben a *Háry Jánost* állította a debreceni Nagyerdő szabadtéri színpadára, örömmel vállalta volna új Kodály-mű kreálását is. Sőt: Illyés Gyula librettójára írandó *eredeti* Kodály-mű kreálását. A rendezőnk akkor és ott múzeumi alkalmazásban állt, ami kétség kívül megkönnyítette számára, hogy az állami támogatás megtagadása ellenére is illúziót keltő színpadi keretet teremtsen a szabadtéri *Székely fonó*hoz. Küzdelmeire így emlékezett:

Fillér nélkül álltunk, szívet szorító aggodalomban. Én akkor a Déry-múzeum könyvtárát vezettem. A múzeum dolgozói, élükön Balogh István igazgatóval és Menyhárt József festőművésszel, kétségbeesésemet látva azonnal hozzákezdtek a számukra szükséges és a múzeumban található bútorok, ládák, rokkák restaurálásához. [...] Csodálatos kendők, subák, gubák kerültek elő és vándoroltak két estére a Nagyerdőre. [...]

Volt még néhány szép tervünk debreceni ott-tartózkodásom idején – ezek sajnos nem valósultak meg. Az egyik egy tiszántúli lakodalmas lett volna. Kodálynak nagyon tetszett a Csenki-kórus és az ottani táncsoport lendülete és fiatalsága. A szöveg írását Illyés Gyula vállalta volna. Kodály el is kérte tőlem a múzeum birtokában levő Bodnár-féle népzenei hengereket, de aztán Csenki a budapesti Állami Népi Együttes élére került, engem pedig a Nemzeti Színházhoz helyeztek. Így együttesünk szétszóródott.

Budapesten [...] is felmerült egy közös Kodály–Illyés mű terve: a Cinka Panna átdolgozása. De közbejött Emma asszony betegsége, s akkor Kodály azt mondta, kevés már az ideje, és sok még az elintézetlen, befejezetlen munkája.

Versényi Ida hiteles és érdekes beszámolójához, mindazonáltal, fűznünk kell néhány felvilágosító-pontosító szót. Mindenekelőtt azt, hogy Illyés Gyula nemcsak vállalta *volna* egy bihari népzenei gyűjtés inspirálta lakodalmas jelenet írását Kodály számára, de *meg is írta* azt. Ennek gépirata egy, az ötvenes években a zeneszerzőnek címzett tudományos akadémiai borítékban található, a Kodály Archívumban (KA). E borítékra Kodály első felesége, Emma asszony írta rá a tartalmat: *Ilyés [sic!] Gyula (Lakodalom)*. A gépirat első oldalára ugyancsak Emma asszony írta az író nevét és a mű címét: *Ilyés Gyula / „Lakodalom Előjáték”*. A cím alatt, Kodályné kézírásával: (*minek*)? E megjegyzés kétféleképpen értelmezhető. Jelentheti azt is, hogy mi szükség van a hiteles népzenei anyagot megelőző előjátékokra – de azt is, hogy Kodályné nem tudta: milyen mű előjátékát rejtje a boríték. Hogy az előjáték Kodály kezében is járt, azt néhány bejegyzése bizonyítja. Illyés a darabba beleszövendő népdaloknak csak a helyét és olykor a hangulatát jelölte meg, a többit – tehát a felhasználandó népdalok kiválasztását és feldolgozásának módját – jó okkal a zeneszerzőre bízta. Kodály be is írta a kéziratba néhány dal első sorát, olykor különböző természetű emlékeztetővel: „Erre piszkos konyhára / több kell”, „Jaj Ist[enem], jaj de jó a szegénynek”, „Illik a tánc a rongyosnak”, „Hol az a sok / mint keringő variatiók”, „Ha szegényt megkérek / régi ¾-es”. Kodály ezek szerint legalábbis eljátszott a megzenésítés gondolatával. Hogy miért nem tette meg, arra több feltevést is megkockáztatok. Az egyiket Kodályné egyszavas kérdéséből – *minek?* – vezethetjük le. A zeneszerzőnek, alkalmasint, más formai elképzelései voltak, mint az írónak. Illyés fantáziájában – ezt kell feltételeznünk – kétrészes színpadi mű élhetett: a lakodalmas dalok sora mint *egyetlen zenei egység*, előtte pedig a lakodalom társadalmi akadályai, betétdalokkal dúsított prózai előjátékként. Kodály, minden bizonnyal, önálló zenei formát képzelt el, amelyben a prózának (esetleg: a megzenésíthető prózának) csupán összekötő funkciója van: a népdalok által el nem mondott cselekmény-elemek pótlása. A *Székely fonó* (1932) dramaturgiájára gondolva (ahol a cselekmény gerincét a népdalok folyamata alkotja, szöveg nélküli szimfonikus töltőanyaggal kiegészítve), teljesen érthető Emma asszony kérdő szava. *Egyetlen*, egységes darab helyett két színpadi művet érzékelt: egy prózai darabot népdalbetétekkel, meg egy drámai terv szerint felépített népdalfeldolgozás-ciklust.

Versényi Ida Kodályhoz írt leveleiben (1950–51) a *Cinka Panna*-daljáték nem jelenik meg. Feltűnik azonban egy Hajdú-Bihar megyei népdalgyűjtés terve és Illyés Gyula közreműködése. „Tegnap itt járt Széll Jenő, ki most fő irányító” – írta a zeneszerzőnek 1951. március 31-én.⁸ „Főként a [debreceni] népi együttes miatt jött le s megígérte, hogy film- és hangfelvevő gépeket küld le emberekkel, hogy a Hajdú-Bihar m.-i hagyományokat összegyűjthessük.”⁹ „S végül egy kérdés. Beszél a Mester Illyéssel? Ő nekem azt mondta, gondolkozik, s jelentkezni fog a Mesternél. Ne tessék ezt a kérdést félredobni, mert nagyon szép dolog jöhetne ki belőle, ami biztos magyar lenne.”¹⁰

Idézeteink valószínűsítik, hogy a debreceni népi együttesnek írandó lakodalmas jelenetről van szó, ahol is a népi anyag egyik vagy másik felvételénél

a rendező is jelen volt, és amelynek színpadra állításában Kodálynak is, Illyésnek is szerepet szánt. E debreceni terv azon hiúsult meg, hogy Csenki Imre karmestert az Állami Népi Együtteshez, Versényi Idát pedig a budapesti Nemzeti Színházhoz szerződtették. Egyedül Illyés „előjáték”-nak nevezett színpadi jele- nete készült el, persze Kodály zenéje nélkül. s mire a szöveg elkészült, addigra a debreceni közösség felbomlott, a *Bihari lakodalom* tárgyalanná vált. Versényi Ida hat év elteltével, 1957-ben került újra zenei közegbe, Vaszy Viktor szegedi Nemzeti Színházához. Közben többször is találkozott Kodállal és a *Cinka Pannáról* is eshetett szó beszélgetéseikben. De 1951–57 között nem állt mögötte olyan társu- lat, mely *Cinka Panna balladáját*, akár eredeti formájában, akár átdolgozott formá- ban megszólaltathatta volna. Illyés az *Előjátékot* szemlátomást elfelejtette.

Fischer Sándor dramaturg, műfordító, karnagy, 1955-ben kérdezte meg Kodályt:

nem volna-e kedve az Operaházban 1948-ban bemutatott Cinka Pannájából rádiós verziót írni? Először nem látta sok értelmét, ezt mondta: Az egész csak kéznyújtás volt Balázs Bélának. De aztán mégis hajlandónak mutatkozott az új verzió megírására, hiszen 1953-ban már készített a darabból egy kibővített zenekari részletet¹¹. Elmeséltem a jó hírt Szabolcsi Bencének, aki váratlanul lebeszélte a terorról. „Nem szabad most Kodályt eltéríteni a drámai zene irányába a készülők munkájától” – mondta. „Egy olyan nagymé- retű a capella-művön dolgozik, amilyent háromszáz éve nem írtak.” Ez a mű a Zrínyi szózata volt. Szabolcsi szavát megszíveleve, nem szorgalmaztam tovább a Cinka Panna új életre keltését, amit a mai napig fájlok.¹²

Versényi Ida és Fischer Sándor szándékáról mit sem tudva, magam is 1955-ben fordultam Kodályhoz, a *Cinka Panna* feltámasztásának dolgában. Ezzel kapcsolo- atos emlékeimet magam is az *Így láttuk Kodályt* című kötetben tettem közzé:

Tudván, hogy a mű 1948-ban Balázs Béla szövege miatt került le a műsorról, arra gondoltam, hogy Kodály zenéjét, új szöveggörnyezetbe ágyazva, meg kell menteni. Meg- említettem ezt a tanár úrnak, aki, meglepetésemre, azonnal hozzájárult a terohez. Szö- vegíróul Illyés Gyulát javasoltam – az ő személyével is egyetértett. Hajlandónak mutat- kozott rá, hogy szükség esetén új zeneszámokat ír, sőt, elmondta, hogy a zenei matériát kuruc kori vígjátékban is el tudja képzelni. Ezek után, Szabolcsi Bence tanácsára, Illyés Gyulához fordultam. Beleegyező levelét – „csak értsem is” – ma is őrzöm.¹³ Illyésnek átadtam az eredeti darab szöveggörnyvét. [...] Ő aztán tanácskozott a tanár úrral és ha- marosan megírt két felvonást. E két felvonás, Az ember tragédiájához hasonlóan, külön- böző történelmi korokban szerepeltetett volna azonos alap-figurákat. Kodálynak tetszett ez az elgondolás, de szeretett volna egy harmadik felvonást, harmadik korból. Így a darab a magyar történelemnek bizonyos visszatérő fordulatait ábrázolta volna. Ez a harmadik felvonás már nem született meg, a terv megvalósítatlan maradt.¹⁴

Hadd szólaltassam meg Illyés Gyulát is, a történet egyik főszereplőjét. Fenti emlékezésemet ugyanis ő hitelesítette egy nyilatkozattal, melyet Józsefhegyi úti lakásán mondott magnetofon-szalagra. Ezt a hangfelvételtől leírt szöveget elolvasta és aláírásával jóváhagyta. Kodály-emlékezéseinek szóban forgó része így hangzik:

Volt arra is elképzelés, hogy együtt dolgozzunk. Kedves barátunk, Bónis Ferenc emlékeztet a közös Cinka Panna-tervre. Ezt Kodály eredetileg Balázs Béla szövegére írta, s az Operában nem részesült kedvező fogadtatásban, főleg Balázs szövege és annak világnézeti felfogása miatt. Úgy emlékszem, hogy a darab erősen Ocskay-párti és egy kissé Rákóczi-ellenes volt. Ott volt viszont a sok zenei anyag.

Akkor merült fel a terv: készüljön új operaszöveg, és annak alapján Kodály, fölhasználva az addigi zenét, ki fogja bővíteni munkáját, ki fogja még dolgozni a benne élő anyagot.

Találkoztunk egy párszor, én meg is írtam két elképzelést, valahol meg kell lennie a papírjaim között. A kuruc korban kezdődött volna Sárospatakon, ahol Rákóczi a szabadságharcba hívja a kollégiumi diákokat. Az első felvonás azt mondta volna el, milyen meggondolással szakítanak a tudomány elsajátításával, és állnak be katonának, hogy azáltal is a magyar kultúrát szolgálják. A második felvonásban ugyanezt a jelenetet egy későbbi időben próbáltam megismételni. Kodálynak az volt a kérése, legyen még egy harmadik felvonás is, nagyrészt erről beszélgettünk. de az akkopri idő, azt hiszem, igen kedvezőtlen volt arra, hogy ő ezt megvalósítsa. Később pedig nem szívesen foglalkozott ezzel, talán az eredeti változat fogadtatásakor szerzett keserű tapasztalatok miatt.

*

A rendelkezésmre álló dokumentumok és emlékek alapján ennyit mondhatok Kodály Zoltán és Illyés Gyula tervezett, de soha meg nem valósult közös műveiről. Legalább öten voltunk, akik kívánták a *Cinka Panna* fennmaradását: Versényi Ida, Fischer Sándor és jómagam – hogy a két mestert, Kodályt és Illyést ne is említsük. Ők ketten csalhatatlanul érezték, hogy amibe 1955-ben éppen csak belefogtak, arra 1956-ban már nem maradt idő, mert akkor már másról kellett szólniuk. És mi, többiek, sajnáltuk, de megértettük, hogy Kodály Zoltánnak és Illyés Gyulának nem lehetett közös történelmi daljátéka. Magam a továbbiakban is rendszeresen látogattam egykori tanáromat, Kodályt. több előadását mikrofon elé vittem az ő közreműködésével, összegyűjtött írásainak első két kötetét, nem kevés nehézséget elhárítva, sajtó alá rendeztem az ő „segéd-szerkesztői” segítségével. Ebben az utolsó tizenegy esztendőben a *Cinka Panna* feltámasztása soha többé nem került szóba köztünk.

JEGYZETEK

A Kodály Archívumban és az Illyés Archívumban őrzött dokumentumok rendelkezésre bocsátását Kodály Zoltánnának és Illyés Máriának köszöni a közreadó.

- 1 A bemutató válogatott dokumentumait (kottakép, színpadkép, jelmeztervek, színlap) lásd *Élet-pálya: Kodály Zoltán* című könyvemben (Budapest, 2011, 413–417).
- 2 Kodály Zoltán: *Visszatekintés*. Sajtó alá rendezte és biográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc (Budapest, 1964, II: 498–499.)
- 3 *Így láttuk Kodályt*. 80 emlékezés. Szerkesztette Bónis Ferenc (Budapest 3/1994).
- 4 I. m. 345.

- 5 I. m. 80–81.
- 6 I. m. 393–394.
- 7 Széll Jenő (1912–1994), Kodály egyetemi népzene-kurzusának egykori hallgatója, a II. világháború után Magyarország bukaresti követe, 1951-től a Népművészeti Intézet alapító igazgatója.
- 8 Kodály Archívum (KA) Epist. Versényi 4/1.
- 9 Uo. 4/2.
- 10 Uo. 4/3.
- 11 A *Minuetto serió*ról van szó, a *Cinka Panna* báli jelenetének önálló darabbá formált aláfestő zenéjéről. Hogy ezt a zeneszerző kiemelte a bukott mű partitúrájából: nem feltétlenül a régi darabbal kapcsolatos érdeklődésének megújulását bizonyítja, mint inkább azt, hogy értéket akart menteni a süllyedő hajóról.
- 12 *Így láttuk Kodályt*, 3/1994, 80–81.
- 13 Bemutakozó levelem kelte: 1955. április 8. Az Illyés Archívumban fennmaradt levélhez Szabolcsi Bence néhány kézírásos ajánló sort írt, melyben az ügyet az író szíves jóindulatába ajánlotta és „fontos misszió”-ként jellemezte. Ez ellentmond Fischer Sándor emlékezéseinek. Szerinte ugyanaz a Szabolcsi ugyanakkor lebeszélte őt, hogy Kodály figyelmét elterelje más munkájától.
- 14 *Így láttuk Kodályt*, 3/1994, 393.
- 15 Uo. 184–185.

Kodály Zoltán és Illyés Gyula. Kecskemét, 1962 (Vigh Tamás Katona József szobrárnak avatásán)

